॥ श्रीः ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

१५४

काश्यपसंहिता

(वृद्धजीवकीयं तन्त्रं वा)

महर्षिणा मारीचकश्यपेनोपदिष्टा
तच्छिष्येण वृद्धजीवकाचार्येण संक्षिप्य विरचिता
तद्वंश्येन वात्स्येन प्रतिसंस्कृता ।

नेपालराजगुरुणा पं० हेमराजशर्म

लिखितेन

विस्तृतेन उपोद्घातेन सहिता

आयुर्वेदालङ्कार श्रीसत्यपाल भिषगा

कृतया

'विद्योतिनी' हिन्दीव्याख्यया, उपोद्घातहिन्दी
भाषानुवादेन च

समुल्लसिता ।

॥ श्रीः ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

१५४

काश्यपसंहिता

(वृद्धजीवकीयं तन्त्रं वा)

महर्षिणा मारीचकश्यपेनोपदिष्टा

तच्छिष्येण वृद्धजीवकाचार्येण संक्षिप्य विरचिता

तद्वंश्येन वात्स्येन प्रतिसंस्कृता ।

नेपालराजगुरुणा पं० हेमराजशर्म

लिखितेन

विस्तृतेन उपोद्घातेन सहिता

आयुर्वेदालङ्कार श्रीसत्यपाल भिषगा

कृतया

'विद्योतिनी' हिन्दीव्याख्यया, उपोद्घातहिन्दी

भाषानुवादेन च

समुल्लसिता ।

॥ श्रीः ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

१५४

काश्यपसंहिता

(वृद्धजीवकीयं तन्त्रं वा)

महर्षिणा मारीचकश्यपेनोपदिष्टा
तच्छिष्येण वृद्धजीवकाचार्येण संक्षिप्य विरचिता
तद्वंश्येन वात्स्येन प्रतिसंस्कृता ।

नेपालराजगुरुणा पं० हेमराजशर्म

लिखितेन

विस्तृतेन उपोद्घातेन सहिता

आयुर्वेदालङ्कार श्रीसत्यपाल भिषगा

कृतया

'विद्योतिनी' हिन्दीव्याख्यया, उपोद्घातहिन्द
भाषानुवादेन च
समुल्लसिता ।

॥ श्रीः ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला
१५४

काश्यपसंहिता

(वृद्धजीवकीयं तन्त्रं वा)

महर्षिणा मारीचकश्यपेनोपदिष्टा
तच्छिष्येण वृद्धजीवकाचार्येण संक्षिप्य विरचिता
तद्वंश्येन वात्स्येन प्रतिसंस्कृता ।

नेपालराजगुरुणा पं० हेमराजशर्म
लिखितेन
विस्तृतेन उपोद्घातेन सहिता
आयुर्वेदालङ्कार श्रीसत्यपाल भिषगा
कृतया
'विद्योतिनी' हिन्दीव्याख्यया, उपोद्घातहिन्द
भाषानुवादेन च
समुल्लसिता ।

॥ श्रीः ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

१५४

काश्यपसंहिता

(वृद्धजीवकीयं तन्त्रं वा)

महर्षिणा मारीचकश्यपेनोपदिष्टा
तच्छिष्येण वृद्धजीवकाचार्येण संक्षिप्य विरचिता
तद्वंश्येन वात्स्येन प्रतिसंस्कृता ।

नेपालराजगुरुणा पं० हेमराजशर्म

लिखितेन

विस्तृतेन उपोद्घातेन सहिता

आयुर्वेदालङ्कार श्रीसत्यपाल भिषगा

कृतया

'विद्योतिनी' हिन्दीव्याख्यया, उपोद्घातहिन्द
भाषानुवादेन च
समुल्लसिता ।

॥ श्रीः ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

१५४

काश्यपसंहिता

(वृद्धजीवकीयं तन्त्रं वा)

महर्षिणा मारीचकश्यपेनोपदिष्टा

तच्छिष्येण वृद्धजीवकाचार्येण संक्षिप्य विरचिता

तद्वंश्येन वात्स्येन प्रतिसंस्कृता ।

नेपालराजगुरुणा पं० हेमराजशर्म

लिखितेन

विस्तृतेन उपोद्घातेन सहिता

आयुर्वेदालङ्कार श्रीसत्यपाल भिषगा

कृतया

'विद्योतिनी' हिन्दीव्याख्यया, उपोद्घातहिन्द

भाषानुवादेन च

समुल्लसिता ।

॥ श्रीः ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

१५४

काश्यपसंहिता

(वृद्धजीवकीयं तन्त्रं वा)

महर्षिणा मारीचकश्यपेनोपदिष्टा

तच्छिष्येण वृद्धजीवकाचार्येण संक्षिप्य विरचिता

तद्वंश्येन वात्स्येन प्रतिसंस्कृता ।

नेपालराजगुरुणा पं० हेमराजशर्म

लिखितेन

विस्तृतेन उपोद्घातेन सहिता

आयुर्वेदालङ्कार श्रीसत्यपाल भिषगा

कृतया

'विद्योतिनी' हिन्दीव्याख्यया, उपोद्घातहिन्द

भाषानुवादेन च

समुल्लसिता ।

॥ श्रीः ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

१५४

काश्यपसंहिता

(वृद्धजीवकीयं तन्त्रं वा)

महर्षिणा मारीचकश्यपेनोपदिष्टा

तच्छिष्येण वृद्धजीवकाचार्येण संक्षिप्य विरचिता

तद्वंश्येन वात्स्येन प्रतिसंस्कृता ।

नेपालराजगुरुणा पं० हेमराजशर्मणा

लिखितेन

विस्तृतेन उपोद्धातेन सहिता

आयुर्वेदालङ्कार श्रीसत्यपाल भिषगा

कृतया

'विद्योतिनी' हिन्दीव्याख्यया, उपोद्धातहिन्दी

भाषानुवादेन च

समुल्लसिता ।

।। श्रीः ।।

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

१५४

काश्यपसंहिता

(वृद्धजीवकीयं तन्त्रं वा)

महर्षिणा मारीचकश्यपेनोपदिष्टा

तच्छिष्येण वृद्धजीवकाचार्येण संक्षिप्य विरचिता

तद्वंश्येन वात्स्येन प्रतिसंस्कृता ।

नेपालराजगुरुणा पं० हेमराजशर्म

लिखितेन

विस्तृतेन उपोद्घातेन सहिता

आयुर्वेदालङ्कार श्रीसत्यपाल भिषगा

कृतया

'विद्योतिनी' हिन्दीव्याख्यया, उपोद्घातहिन्द

भाषानुवादेन च

समुल्लसिता ।

॥ श्रीः ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

१५४

काश्यपसंहिता

(वृद्धजीवकीयं तन्त्रं वा)

महर्षिणा मारीचकश्यपेनोपदिष्टा
तच्छिष्येण वृद्धजीवकाचार्येण संक्षिप्य विरचिता
तद्वंश्येन वात्स्येन प्रतिसंस्कृता ।

नेपालराजगुरुणा पं० हेमराजशर्म

लिखितेन

विस्तृतेन उपोद्घातेन सहिता

आयुर्वेदालङ्कार श्रीसत्यपाल भिषगा

कृतया

'विद्योतिनी' हिन्दीव्याख्यया, उपोद्घातहिन्दी
भाषानुवादेन च

समुल्लसिता ।

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किंवा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽभवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तच्छक्तियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्परया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्हि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽभवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदङ्गक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्व्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पौर्वापर्यभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोक्तत्वात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्व्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्परायाअप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्व्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः स्वस्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्दंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्'। (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽग्रवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्‍शक्तियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "[1]तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्च फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः स्वस्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः पेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदबीजावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्व्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस्य वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः । निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥ (शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्‌शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यग्घि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्'। (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पश्चिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽभवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयःसाधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोक्तत्वात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्च फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्टा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तृणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तृणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः नेदिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्राप्तकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. 1) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः पौर्वापर्यं सम्पदः पेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति। किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्'। (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यग्घि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्टा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोद्देतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः प्रेविष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तृणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तृणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोक्तत्वात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्‌शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तृणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तृणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्टा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायाःपकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽस्त्वात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमीश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तृणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तृणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमीश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति'। किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घंजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्छि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिहियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पौर्वापर्यभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोपक्रमत्वात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पौर्वापिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽनवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः। निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥ (शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽत्रवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः। निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥ (शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदृशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्षत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्'। (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिहियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चैपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोत्क्रवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पौर्वापिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽनवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्परया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किंवा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽभवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्तियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पौर्वापर्यमित्र वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्‌शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकाराया पकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिहियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽन्नवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शरीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पश्चिमभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्'। (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयःसाधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पौर्वापर्यभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादरशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः। निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥ (शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्'। (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यश्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदृशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवादहृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः पश्चाद्भावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्च फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पौर्वापर्यभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽत्रवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्च फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्च फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्तिक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्व्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरुपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पश्चिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैचयत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः नेदिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यग्घि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयाववोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्‌शक्तिप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकहव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति। किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शरीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्राप्कमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः। निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥ (शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिहियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयःसाधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकाराया-पकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पौर्वापर्यभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पौर्वापिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किंवा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्‍शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यश्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः स्वस्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः पश्चाद्भावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः । निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥ (शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यङ्खि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किंवा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्च फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकाराया पकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽभवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः। निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥ (शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवादहशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यग्घि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पौर्वापर्यभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः पोपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति। किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयःसाधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्‌शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "[1]तत्र प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "[१]तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिहियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्टा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तृणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तृणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पौर्वापर्यभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोत्पत्तेः प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "[1]तत्र प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किंवा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवादहृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्राप्तमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽभवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्‌शक्तियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः पौर्वापर्यभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते नारिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिहियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोक्तत्वात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेयाः ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्च फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादृदृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽस्त्वात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः। निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥ (शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमीश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोक्तत्वात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तृणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तृणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयःसाधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽभवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः पैपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पौर्वापिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तृणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तृणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैचयत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्व्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तच्छक्तियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्च फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पौर्वापर्यभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः। निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥ (शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेक्षा ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्दंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तृणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तृणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्'। (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्च फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदृशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्‌शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवादहशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽर्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः । निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥ (शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयःसाधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽभवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदृशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

यदा किल स्रष्टा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पौर्वापिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किंवा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽभवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्च फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयःसाधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽत्रवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्'। (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यङ्क्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽभवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तच्छक्तियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्टा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्राप्तकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्'। (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तृणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तृणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेक्षा ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः पौर्वापर्यमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽन्नवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्च फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्व्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकाराया-पकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽभवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः। निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥ (शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च॰ सू॰ अ॰ १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्च फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति

आयुर्वेदः

दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्‌शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस वेंषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्वि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिहियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेक्षा ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्कि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेयाः ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवसर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः पौर्वापर्यभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्'। (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तृणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तृणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्च फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकाराया पकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽभवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः पौर्वापर्यानुक्रममिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्‌शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्‌बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पौर्वापर्यभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदृशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यक्रिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोन्नवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः। निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥ (शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्व्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्परया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यङ्घि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्व्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पैपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेशा ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किंवा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्'। (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किंवा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम् यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तृणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तृणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "[१]तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञान विज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्छि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पश्चिमभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽभवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्द्‌शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यक्रिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पौर्वापर्यभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोत्त्वात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः। निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥ (शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्व्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः ।

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽभवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयःसाधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः स्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्‌शक्तियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यङ्खि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः पैपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पौर्वापर्यमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽभवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिहियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यक्रिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽभवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकाराऽपकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तृणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तृणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पैपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च· सू· अ· १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोक्तत्वात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च· सू· अ· ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः स्वस्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "[१]तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोक्तत्वात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्‌शक्तियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किंवा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदङ्गक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोद्देतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पौर्वापर्यभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तच्छक्तियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः स्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽस्त्वात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः। निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥ (शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः प्रेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यक्रिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैचयत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदृशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्व्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः सैपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोक्तत्वात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्'। (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोक्तत्वात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः। निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥ (शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्‌शक्तियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोद्देतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः प्रेविष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्टा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽभवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदबोधावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तृणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तृणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकाराया पकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्व्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शरीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः । निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥ (शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः। निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥ (शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्व्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पौर्वापर्यभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः। निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥ (शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोत्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्परायां अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञान विज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः नेदिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्च्छि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः पौर्वापर्यभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किंवा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयाववोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्च्छि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पौर्वापर्यभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्‌शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यङ्खि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्‌बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस वैषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपितु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवादहशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदृशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पूर्वभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽभवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञान विज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यक्रिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः पूर्वभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्च फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः पश्चिमभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवादरशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोत्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यश्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः नेदिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिहियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्च फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः पौर्वापर्यभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोक्तवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैदयत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः नेदिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तच्छक्तियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकाराया पकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्च फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिहियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः स्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम् यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तृणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तृणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्च फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

[1] उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्च फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस वैषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम् यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैचय्त। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽभवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः। निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥ (शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्टा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्त्वि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "[1]तत्र प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्दंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पश्चाद्भावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "[1]तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः नेदिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्'। (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदङ्गक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोक्तत्वात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्व्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्च फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिहियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च॰ सू॰ अ॰ १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ॰ ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ॰ ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तृणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तृणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोक्तत्वात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च॰ सू॰ अ॰ १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकाराया पकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ॰ ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पौर्वापर्यमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च॰ सू॰ अ॰ ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ॰ ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्राप्तकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः । निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥ (शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्च फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पौर्वापर्यभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोत्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः। निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥ (शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्‌शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवसर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शरीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्वि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽभवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकाराया-पकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पौर्वापर्यभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽग्रवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्‌शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोक्तत्वात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्राप्तकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोक्तत्वात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यग्घि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किंवा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरुपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम् यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोक्तवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्दंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः पश्चाद्भावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः पौर्विष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादृदृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽभवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोक्तवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति। किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति। किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकाराऽपकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्टा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयःसाधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैचयत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्वि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकह्व्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तृणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तृणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्टा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः पेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽग्रवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोत्कर्षवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तच्छक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यश्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथश्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिहियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्व्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "[1]तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः स्वस्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः पौर्वापर्यभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽभवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदङ्गक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकह्व्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तृणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तृणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः स्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्छ्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चैपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽभवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः पेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शरीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरुपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽभवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तच्छक्तिक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः । निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥ (शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पौर्वापर्यमिव नेदिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैचय्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तृणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तृणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तृणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तृणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्छि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्तियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्व्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेत्य ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्व्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः पौर्विष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तृणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तृणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः पौर्वापर्यभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽङ्कवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिहियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः पौर्वापर्यभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शरीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवादहशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोत्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "[1]तत्र प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः पेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्च फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः स्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते

आयुर्वेदः

लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्राप्तकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरुपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यक्रिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पौर्विष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽभवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः पेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्'। (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्तियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्तिप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्'। (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तच्छक्तियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैचयत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः नेदिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्च फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैचयत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोत्थत्वात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्च फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयःसाधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्व्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः स्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः प्रेष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्च फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पौर्वापर्यभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोत्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः। निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥ (शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽत्रत्वात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किंवा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः । निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥ (शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्'। (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति। किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः पौर्वापर्यभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादृदृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोत्पत्तेः प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्राप्तकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमीश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकाराय्यापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽत्रवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्व्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तृणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तृणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस वैषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस वेंषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम् यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोद्देतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः नेदिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्व्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रमसमर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति। किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्छ्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवादहृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽभवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

[1] उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैदयत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्च फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽग्रवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस वैषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घंजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्छ्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकाराया- पकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽग्रवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्राप्कमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः। निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥ (शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति। किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयःसाधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्'। (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोद्देतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयःसाधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः पौर्विष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादृदृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोत्तमत्वात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पौर्वापर्यभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोत्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः पश्चिमभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽक्षवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्परायाअप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोद्देतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवादृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽन्नवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस्य वैषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽभवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किंवा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः पौर्वापर्यभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिहियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यश्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽभवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञान विज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्‌शक्तियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः पूर्वभाविताभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञान विज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घंजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्'। (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्व्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्‌शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्‌बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिहियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्‌विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्व्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवादहशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोत्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्‌लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्तियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः पौर्वापर्यानुक्रमविष्टभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्व्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽनुवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्च फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोक्तत्वात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्व्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तृणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तृणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्व्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्‌शक्तियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्‌लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्व्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकाराया-पकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्तियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽभवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्राप्कमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः पैपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्खि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पौर्विष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवादृदृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोत्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञान विज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "[1]तत्र प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तच्छक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्छि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिहियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्टया सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोक्तवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तच्छक्तियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तृणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तृणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः पेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्राप्तकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पश्चाद्भावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽन्नवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्राप्तकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः। निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥ (शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्'। (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तृणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तृणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्व्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽभवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तृणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तृणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्राप्तकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्व्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः स्वत्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः प्रेष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवादहशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽभवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्तियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस वेंषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पौर्विष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोत्सवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्‌शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्‌बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पौर्वापर्यभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवादहृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽभवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽभवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः स्वस्थबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयाववोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽभवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदङ्गक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोक्तत्वात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्तियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः स्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवादृदृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽभवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमीश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः स्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विप्रनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तृणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तृणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च॰ सू॰ अ॰ १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ॰ ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च॰ सू॰ अ॰ ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ॰ ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्‌शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः पौर्वापिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्टया सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्परया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यश्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्व्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते।उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः पश्चिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति। किंवा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तृणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तृणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "[1]तत्र प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्‌शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्च फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुरूपादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः नेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्राप्तकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्व्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्व्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकाराया पकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पौर्वापर्यभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः। निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥ (शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः पश्चाद्भावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्'। (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तृणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तृणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति'। किंवा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्व्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्‌शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्च फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयःसाधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयःसाधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पौर्वापर्यभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोत्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः। निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥ (शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पौर्वापर्यभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः। निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥ (शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः पेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शरीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः स्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्षत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैचयत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पौर्वापिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादद्दशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः। निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥ (शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्तियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किंवा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्व्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तृणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तृणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तृणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तृणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्व्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैचयत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा पापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकाराया-पकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शरीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवादृदृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोक्तवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकह्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

[1] उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्‌शक्तिप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्'। (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते

आयुर्वेदः

लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

[1] उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "[1]तत्र प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयःसाधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः स्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोत्सवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः चेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोत्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्तियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः नेदिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्दंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्'। (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः श्लेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति। किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्'। (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्व्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैदयत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति। किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

---

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तद्शक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति ' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तच्छक्तिक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयःसाधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः स्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तृणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तृणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादहशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः पेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञान विज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैच्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति। किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विदॢ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तत्र[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैद्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[1] इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदृशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोक्तत्वात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते। यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति। दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति। प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति। शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते। यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति। शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति। शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च। शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्ष्वि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति। शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति। ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम्॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति। हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम्॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते। एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्रव्यकिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः। उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः। यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः। सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन्। अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापेक्ष्यत। अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः। भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः। न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि। नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम्। इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन्। सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति। अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"[१] इति प्रसादे सम्पदः पौर्वापिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति। विकासवादवृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोऽभवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति। आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद्विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकव्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टम्भेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[१] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोक्तत्वात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरः सर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माज्जीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यमपि निरसितुं न भवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः, मानसिकविचारविशेषक्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यक्षि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि) हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिचित्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयः साधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकह्व्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽथर्वानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिंश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तृणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तृणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैवस र्वेषाम् , एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टेरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ० ६१) सृष्टितोऽप्यायुर्वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव[1] प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति' किं वा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ० ६१) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं

१. उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥
(शाकुन्तले ७ अङ्के)

॥ श्रीः ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

१५४

काश्यपसंहिता

(वृद्धजीवकीयं तन्त्रं वा)

महर्षिणा मारीचकश्यपेनोपदिष्टा
तच्छिष्येण वृद्धजीवकाचार्येण संक्षिप्य विरचिता
तद्वंश्येन वात्स्येन प्रतिसंस्कृता ।

नेपालराजगुरुणा पं० हेमराजशर्म
लिखितेन

विस्तृतेन उपोद्घातेन सहिता

आयुर्वेदालङ्कार श्रीसत्यपाल भिषगा
कृतया

'विद्योतिनी' हिन्दीव्याख्यया, उपोद्घातहिन्द
भाषानुवादेन च
समुल्लसिता ।

॥ श्रीः ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला
१५४

काश्यपसंहिता

(वृद्धजीवकीयं तन्त्रं वा)

महर्षिणा मारीचकश्यपेनोपदिष्टा
तच्छिष्येण वृद्धजीवकाचार्येण संक्षिप्य विरचिता
तद्वंश्येन वात्स्येन प्रतिसंस्कृता ।

नेपालराजगुरुणा पं० हेमराजशर्म

लिखितेन

विस्तृतेन उपोद्घातेन सहिता

आयुर्वेदालङ्कार श्रीसत्यपाल भिषगा

कृतया

'विद्योतिनी' हिन्दीव्याख्यया, उपोद्घातहिन्द
भाषानुवादेन च

समुल्लसिता ।

॥ श्रीः ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

१५४

काश्यपसंहिता

(वृद्धजीवकीयं तन्त्रं वा)

महर्षिणा मारीचकश्यपेनोपदिष्टा

तच्छिष्येण वृद्धजीवकाचार्येण संक्षिप्य विरचिता

तद्वंश्येन वात्स्येन प्रतिसंस्कृता ।

नेपालराजगुरुणा पं० हेमराजशर्म

लिखितेन

विस्तृतेन उपोद्घातेन सहिता

आयुर्वेदालङ्कार श्रीसत्यपाल भिषगा

कृतया

'विद्योतिनी' हिन्दीव्याख्यया, उपोद्घातहिन्द

भाषानुवादेन च

समुल्लसिता ।

॥ श्रीः ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

१५४

काश्यपसंहिता

(वृद्धजीवकीयं तन्त्रं वा)

महर्षिणा मारीचकश्यपेनोपदिष्टा

तच्छिष्येण वृद्धजीवकाचार्येण संक्षिप्य विरचिता

तद्वंश्येन वात्स्येन प्रतिसंस्कृता ।

नेपालराजगुरुणा पं० हेमराजशर्मणा

लिखितेन

विस्तृतेन उपोद्घातेन सहिता

आयुर्वेदालङ्कार श्रीसत्यपाल भिषगा

कृतया

'विद्योतिनी' हिन्दीव्याख्यया, उपोद्घातहिन्दी

भाषानुवादेन च

समुल्लसिता ।